

ЗМІСТ

ВСТУП	6
--------------------	----------

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО ТРЕНІНГУ

ГЛАВА 1. ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ПСИХОЛОГІЧНОГО ТРЕНІНГУ	8
---	----------

1. Історія становлення активних групових методів навчання, розвитку і корекції.....	8
2. Соціально-психологічний аспект тваринного магнетизму Ф. А. Месмера, експерименти де Сада та психоаналітичні феномени групових форм роботи	11
3. Психодраматичний метод Дж. Морено та трансактний аналіз у групі за Е. Берном	16
4. Т-групи та їх значення в розвитку психологічного тренінгу. Інші наукові підходи щодо обґрунтування та впровадження психологічного тренінгу	19
5. Історія вивчення та застосування ігрових методів у груповій психологічній практиці та тренінгу	27

ГЛАВА 2. КЛАСИФІКАЦІЯ Й РІЗНОВИДИ ПСИХОЛОГІЧНИХ ТРЕНІНГІВ. ОСОБЛИВОСТІ ТРЕНІНГІВ У СФЕРІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ.....	33
---	-----------

1. Загальна класифікація тренінгів.....	33
2. Класифікація тренінгових груп по К. Рудестама та Ж. Годфруа.....	36
3. Психологічні тренінги особистісного зростання та інші різновиди тренінгу	39
4. Професійно-орієнтовані тренінги та організаційно-діяльнісні ігри.....	49
5. Тренінги у сфері психологічної реабілітації, зокрема для осіб, постраждалих внаслідок війни.....	51

ГЛАВА 3. МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ І ФУНКЦІЇ ПСИХОЛОГІЧНОГО ТРЕНІНГУ	55
--	-----------

1. Сутність та методологічний зміст психологічного тренінгу	55
2. Характеристика цілей і завдань тренінгу	58
3. Основні механізми проведення тренінгу	65
4. Функції психологічного тренінгу	68

ГЛАВА 4. ПРИНЦИПИ ПСИХОЛОГІЧНОГО ТРЕНІНГУ.

ОСОБИСТІСТЬ І ТРЕНІНГ	71
1. Основні принципи і закономірності тренінгової роботи	71
2. Особистість і тренінг: трансформація психічного.....	75
3. Феномен транспсіхічної маніпуляції у тренінгу	85

РОЗДІЛ 2. МЕТОДИЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ТРЕНІНГУ

ГЛАВА 5. ОСНОВНІ МЕТОДИ ПРОВЕДЕННЯ ТРЕНІНГУ

1. Загальна характеристика методів тренінгу.....	92
2. Характеристика ігрових методів тренінгу	95
3. Дискусійні методи в тренінговій роботі	103
4. Методи зворотного зв'язку та психодіагностики, їх значення і особливості використання в тренінгу	107
5. Психотехнічні методи в тренінгах.....	111
6. Використання експериментальних і презентаційних методів у тренінгу	113

ГЛАВА 6. ГРУПОДИНАМІЧНІ ПРОЦЕСИ В ТРЕНІНГУ

1. Груповий процес і групові феномени під час тренінгової роботи.....	117
2. Групова згуртованість і синергія в тренінгу, її ознаки та методи формування.....	122
3. Стадії розвитку тренінгової групи.....	126

ГЛАВА 7. ПРОБЛЕМА ЕФЕКТИВНОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОГО ТРЕНІНГУ

1. Поняття моніторингу ефективності тренінгу.....	135
2. Модель системної оцінки ефективності тренінгів Д. Киркпатріка та інші моделі оцінки тренінгів.....	138
3. Стадії та характеристики проведення моніторингу ефективності тренінгу.....	143
4. Універсальні тренінгові ефекти.....	148

РОЗДІЛ 3. ОСНОВИ ТРЕНЕРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

ГЛАВА 8. ПРАКТИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО РОЗРОБКИ ТРЕНІНГОВОЇ ПРОГРАМИ ТА ПІДГОТОВКИ ДО ПРОВЕДЕННЯ ТРЕНІНГУ

1. Поняття і структура програми тренінгу.....	155
2. Принципи побудови та рекомендації щодо розробки тренінгової програми	157
3. Підготовка до проведення тренінгу	160

ГЛАВА 9. ПРОВЕДЕННЯ ТРЕНІНГУ ТА НАВИЧКИ, НЕОБХІДНІ ТРЕНЕРУ-ПСИХОЛОГУ	168
1. Початок тренінгу.....	168
2. Безпосередній розгляд тем тренінгу. Тактичні прийоми та стратегії тренера	170
3. Комунікативні техніки подолання бар'єрів та моделі взаємодії тренера з «важкими» учасниками»	174

ГЛАВА 10. ПСИХОЛОГІЧНЕ ТРЕНЕРСТВО ЯК ФОРМА РЕАЛІЗАЦІЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПРАКТИКИ.....	182
1. Тренерство як соціо професійний феномен	182
2. Вимоги до особистості і кваліфікації тренера психологічного тренінгу	184
3. Стилi професійної діяльності тренера психологічного тренінгу	193

РОЗДІЛ 4. ТРЕНІНГОВІ ТЕХНОЛОГІЇ В СУЧАСНИХ ОРГАНІЗАЦІЯХ

ГЛАВА 11. ПСИХОЛОГІЧНІ ТРЕНІНГОВІ ТЕХНОЛОГІЇ В РОБОТІ З ПЕРСОНАЛОМ ОРГАНІЗАЦІЙ	201
1. Концептуальні засади використання тренінгових технологій у роботі з персоналом сучасних організацій.....	201
2. Ефективність тренінгів для працівників організації	205
3. Основні завдання та напрями тренінгових програм у системі психологічного забезпечення діяльності організацій	209

ГЛАВА 12. ТРЕНІНГ У СИСТЕМІ ПІДГОТОВКИ ПЕРСОНАЛУ ОРГАНІЗАЦІЙ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ РИНКУ ТРЕНІНГОВИХ ПОСЛУГ	213
1. Тренінг у навчально-виховному процесі закладів освіти	213
2. Психотренінгові методи в системі професійної підготовки працівників організацій	224
3. Психотренінгова підготовка як складова підвищення кваліфікації персоналу організацій	229
4. Сучасний тренінговий ринок: тенденції розвитку, проблеми та перспективи	235

ВИСНОВКИ	241
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА	243

ВСТУП

Людина здатна змінити свої погляди та стереотипи тільки у тому випадку, якщо вона на практиці, у реальній життєвій ситуації одержала досвід іншої поведінки, переживши емоційний підйом, тим самим стимулюючи в собі готовність до особистісних змін. Такі результати люди можуть дістати через участь у психологічних тренінгах, методологічну природу, принципи, різновиди, праксеологічну доцільність та технології проведення яких ґрунтовно розглянуто у запропонованому навчальному посібнику.

У сучасному світі, де динаміка міжособистісних взаємодій та професійних викликів постійно зростає, психологічний тренінг стає потужним інструментом розвитку особистості, групової ефективності та професійної майстерності. Його методи та техніки широко застосовуються у сфері освіти, бізнесу, медицини, спорту, менеджменту, особистісного зростання та психотерапії.

Психологічний тренінг ґрунтується на наукових психологічних концепціях, але його головною особливістю є активне використання практичних методів. Учасники тренінгів зазвичай не просто отримують знання, а й застосовують їх у реальних або змодельованих ситуаціях, що сприяє ефективному засвоєнню матеріалу. На відміну від традиційних лекцій, семінарів чи практичних занять, тренінг базується на інтерактивності, що дозволяє учасникам активно включатися в процес навчання. Під час тренінгу застосовуються різноманітні психологічні техніки – від проєктивних методик, психоаналізу, гештальт-терапії та арт-терапії до когнітивно-поведінкових і гуманістично-орієнтованих підходів. Це дозволяє глибше опрацювати внутрішні переживання учасників і сприяти їх особистісному зростанню. Завдяки цілому арсеналу тренінгових методів, серед яких рольові ігри, групові дискусії, моделювання ситуацій, психотехніки тощо та феноменів групової взаємодії забезпечується глибше розуміння навчально-розвивального матеріалу та формування нових компетенцій.

Головна мета тренінгу – не лише передача інформації, а й зміна поведінкових реакцій та набуття навичок, які можуть бути застосо-

вані в реальному житті. Через повторення, рефлексію та закріплення нових моделей поведінки учасники отримують дієві інструменти для особистісного та професійного розвитку.

Однією з ключових особливостей тренінгу є його групова форма. Робота в групі сприяє соціальному навчанню, обміну досвідом, підвищенню рівня саморефлексії та формуванню ефективних комунікативних стратегій. Учасники отримують підтримку, зворотний зв'язок та можливість побачити себе очима інших.

Унікальність та універсальність тренінгу в тому, що він може бути адаптований до різних аудиторій, цілей та ситуацій. Він може бути спрямований на розвиток лідерства, емоційного інтелекту, покращення комунікативних навичок, управління стресом, вирішення конфліктів, корекцію та терапію психотравматичних станів, відхилень поведінки тощо. Ця універсальність робить його цінним інструментом у різних сферах життя. Комплексний вплив тренінгу на особистість та групу допомагає не лише отримати нові знання та уміння, а й інтегрувати їх у особисте життя або професійну діяльність через практику, групову взаємодію та саморефлексію. Завдяки своїй адаптивності, інтерактивності та орієнтації на зміну поведінки, тренінг є ефективним інструментом для розвитку особистості, професійного вдосконалення та оптимізацію діяльності сучасних організацій.

Викладений у навчальному посібнику матеріал стане корисним інструментом для професійної діяльності в галузі практичної психології та сприятиме глибшому розумінню психологічних механізмів групової роботи, допоможе засвоїти принципи і технології організації та проведення психологічних тренінгів, закономірності та динаміку групової активності під час тренінгів, а також оволодіти основами тренерської діяльності та навичками вдосконалення майстерності проведення психологічних тренінгів.

Посібник адресований здобувачам освіти, викладачам, практикуючим психологам, тренерам, HR-спеціалістам, а також усім, хто цікавиться питаннями психологічного розвитку та ефективної групової діяльності.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО ТРЕНІНГУ

ГЛАВА 1. ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ПСИХОЛОГІЧНОГО ТРЕНІНГУ

- 1. Історія становлення активних групових методів навчання, розвитку і корекції.*
 - 2. Соціально-психологічний аспект тваринного магнетизму А. Месмера, експерименти де Сада та психоаналітичні феномени групових форм роботи.*
 - 3. Психодраматичний метод Дж. Морено та Трансактний аналіз у групі Е. Берна.*
 - 4. Т-групи та їх значення в розвитку психологічного тренінгу. Інші наукові підходи щодо обґрунтування та впровадження психологічного тренінгу.*
-

1. Історія становлення активних групових методів навчання, розвитку і корекції

Теорія і практика групового тренінгу своїм корінням сягає глибин тисячоліть. Ще на зорі людської цивілізації первісні люди, об'єднані в групи (спочатку у формі родових племен), проводили різноманітні культові обряди і ритуали, які мали на меті об'єднання, навчання і зміцнення членів племені, залучення їх до соціального і культурного досвіду своєї групи, стимуляцію стану колективного емоційного підйому і збудження, емоційної розрядки.

У процесі історичного розвитку людства завдяки духовному, соціальному і економічному перетворенню себе та оточуючого середовища, розвитку і становленню форм і методів міжперсональної взає-

модії людина виділилася з навколишнього середовища і зайняла в ній панівне положення. Ще Арістотель, розкриваючи суспільну сутність людини, відзначав, що людина – це соціальна тварина. Природне тяжіння людей до групових форм буття, соціальної інтеграції і самоорганізації за допомогою використання групових феноменів виявляється практично у всіх галузях життєдіяльності людини. Особливо сила групового впливу використовувалася релігіями, при здійсненні різного роду релігійних обрядів, жертвопринесень тощо. І сьогодні численні релігійні напрями, конфесії і секти, постійно прагнучі розширити коло своїх прихильників, практикують масові ритуали, проповіді, співи, танці, самокатування, показові «зцілення», часто з використанням телебачення, радіо, інших засобів пропаганди.

Історія зберегла безліч зразків геніального застосування групових форм роботи, навчання і тренувань у військовій справі. Багатотисячні армії, вишколені під керівництвом видатних полководців, серед яких Олександр Македонський, Дарій, Ганібал, Мільтіад, Цезар, Фемістокл, Олександр Невський, Князь Святослав та інші, – втілюють у собі вінець військового мистецтва старовини, умілого використання соціально-психологічних закономірностей великих і малих груп.

Науці відомо, що вже багато давньогрецьких мислителів, зокрема, Сократ, Арістотель та інші удавалися до групової форми філософствування, щоб перевірити свої ідеї щодо природи Всесвіту, людського роду та буття. Як відзначає один з видатних дослідників групових методів психотерапії К. Рудестам (Rudectam K., 1982), «середньовічні ченці об'єднувалися у релігійні ордени, щоб очищати душу і осягати Божественну суть. Ці ранні форми об'єднання вже містили в собі зачатки тенденцій роботи з групами, що спостерігаються в сучасній психології».

Згодом різноманітні групові форми психологічного впливу й інтеграції людей знайшли своє втілення в громадських і політичних організаціях і рухах, ставали цементуючою ланкою партійної ідеології. Вони сприяли соціальним і економічним підйомам, а також навчанню і розвитку як окремої людини, так і малих і великих соціальних груп у багатьох сферах діяльності.

Так, психологічна підготовка спортсменів уже давно стала невід'ємною частиною високих спортивних досягнень. Спеціальні

групові методи використовуються для створення командного духу, поліпшення взаємодії і націленості на перемогу в спортивних змаганнях. А принцип, що існує в армії, «вчитися тому, що необхідне на війні» підкреслює велику ефективність практичного навчання військ, яке знаходить свою реалізацію в різного роду польових навчаннях, командно-штабних тренуваннях, тренажах та інших військових іграх.

Класичне застосування психотренінгів у вигляді спеціальних групових тренувань, сценарних програвів і репетицій розповсюджене в театральному мистецтві. Широко відомі театральні школи і системи формування акторської майстерності В.І. Немировича-Данченка і К.С. Станіславського відрізнялися наявністю великої кількості психотехнік, рольових ігор та інших групових методів, які сприяли сценічному перевтіленню, злагожденості дій усіх учасників спектаклю, об'єднаних єдиним творчим методом і розумінням ідеї драматичного твору. Так, К. С. Станіславським і його послідовниками були розроблені різноманітні вправи для тренінгу акторів («Гімнастика почуттів», 1967; «Тренінг розвитку креативності. Гімнастика почуттів», 2001).

Як бачимо, сила групового впливу була відмічена дуже давно і широко використовується сьогодні. Саме група, соціум виступає як найважливіший чинник соціалізації і розвитку людини. Історичний досвід свідчить, що у кризових ситуаціях, у періоди різних природних і соціальних потрясінь люди здатні об'єднуватися в групи різної форми і якості. Результатом цієї іноді вимушеної групової інтеграції майже завжди є якесь «магнетичне» об'єднання людей і, нарешті, якісна зміна характеру суспільних відносин. Прикладом сказаного можуть служити українські Майдани 2004 та 2013-2014 років, коли сотні тисяч людей вийшли на головну площу столиці України і знаходилися безперервно декілька тижнів та місяців в умовах зими на вулиці і в наметах. Окрилені ідеєю демократії і перемоги справедливості, в умовах організованого особливим чином соціального і психологічного середовища, а також системи управління, люди здатні здійснювати неймовірне!

Як самостійний метод роботи з людьми тренінг виник у XIX столітті спочатку в медицині. Пізніше, у XX столітті, тренінг починають активно використовувати у професійній освіті (як форму навчання), а також у практичній психології (як методику

розвитку і психокорекції людини, малих соціальних груп). Слід зазначити, що, починаючи з тридцятих років XX століття, груповий рух у психотерапії і практичній психології став набувати такого розмаху, що не звертати на цей факт уваги академічна наука не могла. Метод психологічної допомоги людям, що реалізовується через малу групу (терапевтичну або коректувальну), виявився надзвичайно ефективним і тому набув статусу достатньо популярного.

Отже, природою психологічного тренінгу є сукупність феноменів, що виникають під час взаємодії людей у групах. Аналіз досвіду проведення тренінгів показує, що для створення нових відносин, істотних змін властивостей і поведінки людей, ухвалення і реалізації творчих рішень зовсім необов'язково чекати реальних критичних ситуацій. Вони цілком можуть моделюватися і коректуватися у процесі тренінгу.

2. Соціально-психологічний аспект тваринного магнетизму

Ф. А. Месмера, експерименти де Сада та психоаналітичні феномени групових форм роботи

В історії психології багато авторів намагалися дати науково-теоретичне пояснення процесам лікування, що відбувалися в групі. Найбільш відомою вважається теорія «тваринного магнетизму» Франца Антона Месмера – австрійського лікаря, що практикував у Парижі наприкінці XVIII століття. На його думку, існує якийсь магнетичний флюїд, який у разі нерівномірного розподілу всередині організму людини породжує хворобу. У зв'язку з цим лікар може за допомогою спеціальних маніпуляцій гармонійно перерозподілити флюїди і тим самим вилікувати хворого.

Суть теорії Ф.А. Месмера полягала в наступному: існує певна магнітна рідина, яка в разі нерівномірного розподілу в організмі людини породжує захворювання; завдання лікаря – гармонійно перерозподілити рідини за допомогою спеціальних маніпуляцій і тим самим вилікувати хворого (Л. Шерток, Р. де Соссюр, 1991). Як проходив сеанс групової терапії? В одному із залів палацу знаходився знаменитий чан Месмера, наповнений водою, в якому були камені, осколки скла і так інше. З води стирчали пруті. Пацієнти (найчас-

тіше жінки) трималися за ці бруси. Вони були з'єднані між собою мотузками. Месмер, загорнутий в мантию, подібно середньовічному алхіміку, робив проходи, торкався до хворих спеціальною скляною паличкою і проводив інші маніпуляції, за допомогою яких, на його думку, флюїди передавалися рідини, що циркулюють по чану в тілах хворих. Слід зазначити, що містична атмосфера того, що відбувається, сила навіювання Месмера сприяли тому, що багато пацієнтів були зцілені. Однак дві комісії Академії наук, створені Людовиком XVI для оцінки діяльності Месмера, засудили теорію «тваринного магнетизму» і повністю відкинули ідею існування будь-яких рідин. Проте на той період учені так і не звернули увагу на те, що в роботі Ф.А. Месмера виявилися соціально-психологічні ефекти, пов'язані з міжособистісною взаємодією лікаря і хворого, а також з цілющим впливом групи (по Л. Шерток і Р. де Соссюр, 1991).

Дослідники групових форм психологічної практики традиційно наводять як приклад скандально знаменитого маркіза де Сад (1740–1814). Він, знаходячись у лікарні для божевільних, організовував постановку авторських п'єс, які розігрувалися його сусідами по палаті перед лікарняною публікою. Протягом вистав у цьому живому театрі інколи відбувалися нудотні сцени, під час яких самодіяльні актори шар за шаром оголяли свій внутрішній світ. Свідчення про те, що експерименти де Сада в такому «живому театрі» лікувально впливали на ув'язнених, стали для сучасних авторів підставою для того, щоб розглядати їх як один із ранніх дослідів групової психотерапії.

Одними з перших дослідників, що здійснили вивчення групових методів, їх функцій і механізмів на рубежі XIX і XX століть, були Е. Дюркгейм і Г. Зіммель. Власне термін «тренінг» виник не у клінічній психотерапії, а в практичній роботі зі здоровими людьми і аж до теперішнього часу використовується багатьма психологами у поєднанні з прикметником «соціально-психологічний».

Сучасне розуміння тренінгу включає багато традиційних методів групової психотерапії і психокорекції, що спонукає шукати його витоки в різноманітних напрямках клінічної психотерапії в групах. Більшість шкіл групової психотерапії і тренінгів виникли в руслі основних напрямів світової психологічної науки – психоаналізу, біхевіоризму, гештальтпсихології, гуманістичної психології – або в результаті незвичайного поєднання різних теоретичних підходів.

Так, одна з найвідоміших дискусійних і суперечливих теорій, що сколихнула практично всі галузі знання про людину і суспільство, – концепція психоаналізу, по-своєму трактувала і використовувала феномени групової взаємодії. І хоча родоначальник психоаналізу З. Фрейд ніколи навіть не намагався проводити групову психотерапію, цілий ряд його послідовників активно використовували психоаналітичне лікування в групах. У першу чергу потрібно назвати А. Адлера, найближчого учня З. Фрейда. Він надавав велике значення соціальному контексту розвитку особи в плані формування цінностей і життєвих цілей: саме група, на його думку, впливає на мету і цінності і допомагає їх модифікувати.

Психоаналіз групи виходить з психоаналітичних концепцій і усвідомлює себе як особливу сферу їх застосування. У класичному індивідуальному психоаналізі виділяється три основоположні концепції лікування в історичному і змістовному відношенні: 1) концепція зміни за допомогою усвідомлення витисненого і виявлення опорів; 2) концепція зміни за допомогою аналізу перенесення і контрперенесення, а також за допомогою інсайту; 3) концепція зміни за допомогою нових інтерналізацій і за допомогою коригуючого емоційного досвіду. Ці три концепції є розвитком психоаналітичного дослідження і теорії, яка в зростаючому ступені враховує вплив і умови первинної соціалізації, а в даному контексті, особливо, вплив найбільш ранніх об'єктних відносин. Міжособистісні процеси у групі отримують різну оцінку в рамках класичних концепцій психоаналізу. Не дивлячись на те, що в кожній з них йде мова про міжособисті процеси і регресію як наслідки групової ситуації, в оцінці цих процесів існують значні відмінності.

Точне психоаналітичне дослідження групової психотерапії проводилося в 40-і роки ХХ сторіччя, перш за все, У.Р. Біоном і С.Х. Фоулксом. Як У.Р. Біон, так і С.Х. Фоулкс узагальнювали досвід роботи з групами, будучи за освітою військовими лікарями. Проте, виходячи з цього досвіду, вони сформулювали дві дуже різні теорії, які сьогодні вважаються класичними психоаналітичними концепціями групових процесів.

У концепціях У.Р. Біона, Х. Еґріля, Х. Аргеландера і ряду інших авторів групові події розуміються та інтерпретуються переважно в контексті перенесення на ведучого групи, а перенесення учас-

ників групи один на одного розуміються як опір проти розкриття ведучим негожих бажань групи. Біонівська модель групи як цілого у своїх теоретичних підставах продовжує традицію З. Фрейда і М. Кляйн щодо психології мас, у якій вони описують схильність індивідуумів у групі до регресії, їх тенденцію до лібідіозного поєднання і створення загального ідеалу Я за допомогою вибору керівника. Подібно до З. Фрейда, У.Р. Біон констатує знижену критичну здатність мислення і спонтанну регресію в групах. При цьому він постійно говорить про групу як про ціле, єдине, і лікує її подібно до індивідуального пацієнта в класичній психоаналітичній ситуації. Всі інтерпретації У.Р. Біон рекомендує націлювати на всю групу, концентруючись на тривозі, яка відповідає домінуючій у даний момент базисній установці.

У.Р. Біон описує наступні динамічні базисні установки, що повсюдно зустрічаються в групах: 1) залежність; 2) боротьба-втеча; 3) утворення пар. Разом з цими основоположними установками У.Р. Біон обґрунтовує феномен валентності, що існує на рівні групи, тобто здатність окремого учасника спонтанно приєднуватися на несвідомому рівні до будь-якої загальної фантазії. Відповідно до уявлень цієї моделі, на початку кожного засідання групи під час зондування розвивається загальна несвідома фантазія. Бесіда торкається різних тем, але продовжена буде лише та, яка може підходити до несвідомих фантазій багатьох учасників. Згідно з У.Р. Біоном, валентність позначає «спонтанну несвідому функцію стадних якостей людської особистості».

С.Х. Фоулкс, М. Пайнс і деякі інші автори акцентують на процесах інтеракції усередині групи, на заохоченні комунікації і на проявах взаємного перенесення між учасниками. У цьому випадку формування перенесення на ведучого групи може розглядатися як опір обробці відчуттів, викликаних груповими процесами.

Концепція С.Х. Фоулкса ґрунтується на припущенні основоположної соціальності людини і визначає групу як мережеву систему. Ключовою ідеєю теорії С.Х. Фоулкса щодо психічної динаміки у терапевтичній групі, на відміну від У.Р. Біона, було те, що учасники формують перенесення не тільки на ведучого групи, але і один на одного. Внаслідок цього як у відношенні один до одного, так і відносно терапевта вони розвивають свої специфічні спосо-